

Od planine do Planike in onkraj¹

Oris zgodovine sirarstva v Posočju

ŠPELA LEDINEK LOZEJ

🏠 ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje

✉ spela.ledinek@zrc-sazu.si

Izvleček: Prispevek oriše zgodovino sirarstva v Posočju: od arheoloških pričevanj o rimskodobnem sirarstvu, srednjeveških pisnih virov in pospeševanja združnega sirarstva v drugi polovici 19. stoletja do sodobne tržne proizvodnje. Sirarstvo se je – ob dokumentiranih alternativnih vizijah – od druge polovice 20. stoletja osredinjalo v kobariški mlekarni, ki je bila sprva v lasti Splošnega trgovskega podjetja Planika, kasneje pridružena zagrebškemu podjetju Josip Kraš, od leta 1995 pa je tam poslovala Mlekarna Planika, hčerinska družba Kmezijske zadruge Tolmin.

Gljučne besede: sirarstvo, dediščina, Posočje, Kobarid, Tolmin, Planika

V Posočju je bilo dokumentiranih več različic legende, po kateri naj bi domačine sirarstva naučil divji mož:²

»En divji mož se ga je napil, tako da so ga lahko zvezali. Prosil jih je, naj ga spustijo, in da jim pove, kaj se lahko naredi iz mleka. Pokazal jim je, kako se sir dela, skuto in maslo. Potem so ga spustili. Ko so ga spustili, pa jim je dejal, da bi jim še več povedal, če ga ne bi spustili.«³

Zaradi razširjenosti legend na širšem alpskem območju in na Apeninskem polotoku (Grafenauer 1958: 50–51) domnevamo, da legenda izpričuje stik indoevropskih priseljencev s predindoevropskim prebivalstvom, od katerega naj bi prevzeli znanje izdelovanja sira. Navedeno potrjujejo tudi arheološka odkritja: najzgodnejši ostanki mlečnih lipidov na lončevini v Evropi datirajo v čas med 5500 in 5000 p. n. št. (McClure idr. 2018), na alpskih območjih v čas okoli 4000 p. n. št., v visokogorskih območjih Centralnih in Vzhodnih Alp pa v prvo tisočletje p. n. št. (Carrer idr. 2018). Sklepamo torej, da so železnodobni prebivalci v Posočju že poznali tehnologijo predelave mleka v izdelke, ki jih je bilo moč prenašati in hraniti ter zatem uživati preko zime oz. z njimi trgovati. Neposredni dokaz o rimskodobnem sirarstvu je po mnenju Mihe Mlinarja (2019: 14) odlomek poznorimskega sirarskega cedila, ki so ga arheologi našli v visokogorskem najdišču Goričica nad planino Zagreben.

Na podlagi sporov za pašnike med Langobardi in Slovani je Simon Rutar domneval, da so »laški pastirji prvi začeli planine graditi

¹ Naslov pričujočega prispevka je navdihnili razstava *Od planine do Planike*, ki jo je leta 2010 ob strokovnem sodelovanju Tolminskega muzeja postavila Mlekarna Planika (Spletni vir 1). Imena zbirke se je domislil Miha Mlinar (Grego in Mlinar 2019: 6). Gre za razširjeno uvodno poglavje članka o znamenju in prilaščanju tolminskega sira (Ledinek Lozej 2020), ki ga je avtorica spisala v okviru raziskovalnega programa *Dediščina na obrobjih* (P5-0408) in ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Avtorica se zahvaljuje vsem sogovornicem, ki so sodelovali pri raziskavi, predvsem pa osebjem Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici.

² Zatolmince pa jaga baba oziroma divja žena, kot sta zapisali Helena Ana Čujec Stres in Špela Stres (2008: 188).

³ Na tem mestu smo priobčili različico legende iz Breginja, ki jo hranimo v Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU (Dijaški arhivu Janeza Dolenca (1957–88)) in jo je objavila Barbara Ivančič Kutin (2016: 174).

ter Slovence planšarstva in sirarstva učiti« (Rutar 1882: 18) oziroma, na drugem mestu, »da so se od Italijanov naučili naši Slovenci sir delati«, kar naj bi dokazovali italijanska utež in mera (Rutar 1882: 72). Če pustimo vne- mar ahistorično nacionalizacijo preteklosti, bi lahko pritegnili Rutarju v tem, da so slo- vansko govoreči prišleki prevzeli sirarsko znanje bodisi od (romaniziranih) staroselcev⁴ bodisi od romansko govorečih zakupnikov planinskih pašnikov z beneškega in furlan- skega nižavja.

Pisni viri, ki omenjajo sirarstvo v Posočju, segajo v 14. stoletje, in sicer so v urbarju za Tolminsko iz leta 1377 navedene številne da- jatve v siru (*caseus*) (Kos 1948: 33). Domneva- mo, da gre za oblikovan sir z določeno težo

in protivrednostjo v denarju (Fischione 1998).⁵ Medtem ko je v tolminskem urbarju že omenjen bovški sir (*caseus de Plezio*) (Kos 1948: 33), pa je po dosedanem vedenju najz- godnejša navedba »sira iz Tolmina« (*Forma- ggio di Tolmino*) na videnskem ceniku iz leta 1756. Na ceniku so poleg tolminskega sira na- vedeni še »pravi bovški sir« (*Formaggio di Plezzo vero*) in »boljši rezijanski sir« (*Forma- ggio di Resia della miglior qualità*). Tolminski sir je imel precej nižjo ceno od slednjih dveh, zanj je bilo treba odšteti 6 soldov za libro, za slednja dva pa kar 16 soldov (Fischione 1998: 21–23).

Do druge polovice 19. stoletja je bil sir na Tolminskem večinoma iz mešanega ovčjega in/ali kozjega mleka⁶ ter posnetega kravjega

⁴ Uvodoma zapisana legenda lahko potemtakem izpri- čuje tudi stik slovanskih prišlekov z (romaniziranimi) staroselci, kot sta ugotavljala Vilko Novak (1961: 123–134) in Tone Cevc (2006: 242).

⁵ Za en sir je je v urbarju iz leta 1377 na različnih mestih navedena vrednost šest denarjev, za polovico sira tri denarje (Kos 1948: 34).

⁶ Pridelava sira iz izključno ovčjega in kozjega mleka je bila (Valenčič 1990: 34) in je še vedno značilna pred- vsem za Bovško.

Gradnja tovarne mlečnih ploščic in namazov v letih 1979 in 1980 (PANJ 735 Planika Kobarid, t. e. 31, a. e. 48).

mleka.⁷ Opis izdelave sira iz mešanega mleka v planini Razor je leta 1854 v *Arhivu za povjestnico jugoslovensko* priobčil Tomaž Rutar (1854) (Ledinek Lozej 2017; Grego 2019). Korennejših strukturnih sprememb je bilo sirarstvo – primerljivo kot v drugih avstrijskih deželah – deležno v drugi polovici 19. stoletja z državnim pospeševanjem govedoreje, planinske paše in predelave mleka. Avstrijsko cesarsko kraljevo kmetijsko ministrstvo je tako od leta 1868 razpisovalo podporo in nagrade za izboljšanje planinskega gospodarstva in sirarstva, s katerimi je želelo pospešiti nastajanje sirarskih društev.⁸ Za izboljšanje in (re)organizacije mlekarstva na Goriškem in

v Posočju je zaslužen Fran Povše, strokovni učitelj in kasneje ravnatelj deželne kmetijske šole v Gorici ter odbornik v goriški kmetijski družbi. Že leta 1869 je na predavanju v goriški deželni dvorani opisal delo in organizacijo švicarskih zadružnih sirarn, ki so omogočale predelavo večjih količin mleka, in priporočil, da bi tudi na Goriškem pričeli z izdelovanjem sira po švicarskem vzoru (Povše 1870: 18–17, 26, 36–37). Na njegovo pobudo je Goriška kmetijska družba leta 1871 izdala prevod knjige Gustava Wilhelma *Planšarstvo* ter 1873 povabila švicarskega sirarja Müllerja, in, ko ta ni imel večjega uspeha, sledeče leto njegovega rojaka Thomasa Hitzza. Thomas Hitz je kot prvo uredil sirarno v poljubinski planini Razor, kjer je med 11. junijem in 22. avgustom vodil tečaj sirarstva. Poročilo v časopisu *Soča* kaže, da so tistega leta v planini izdelovali poleg skute kar tri vrste sira – ementaler, ovčji in tolminski sir.⁹ Domnevamo lahko, da je Hitz v planini vpeljal izdelovanje sira po švi-

⁷ Sir iz posnetega mleka so ponekod oziroma občasno izdelovali še v 20. stoletju in so ga imenovali *čuč* (intervju, 5. 7. 2011). Krvaje mleko so posnemali zaradi maslarstva; maslo je bilo namreč do druge polovice 19. stoletja glavni tržni proizvod (Valenčič 1990: 34; Ledinek Lozej 2013: 74).

⁸ Leta 1870 sta bili tako npr. razpisani dve nagradi po 600 goldinarjev in zlate svetinje »za sirarske družbe ali tovarišije«, ki so šteje najmanj deset članov in so predelale dnevno več kot 400 bokalov (564 litrov) mleka v polnomasten sir, in še tri darila po 300 goldinarjev in srebrne svetinje za sirarne, ki so taisto količino predelala v polmasten sir (B. n. a., 1868: 183–184).

⁹ »Pri vsem tem se je letos posrečilo, dobili so za sir veliko več ko poprejšnja leta in prodali so Ementhalerja, nekaj ovčjega in nekaj Tolminskega gospodu Marcu v Gorici« (B. n. a. 1874: 4).

Gradnja tovarne mlečnih ploščic in namazov v letih 1979 in 1980 (PANG 735 Planika Kobarid, t. e. 31, a. e. 48).

carskem zgledu, torej izključno iz kravjega mleka, usirjenega pri nekoliko višji temperaturi ter oblikovanega v večjih modelih (tj. ementaler), sira iz ovčjega mleka in sira iz mešanega mleka, kakor so ga do tedaj izdelovali v planinah. Vsekakor je pridobil zaupanje tamkajšnjih kmetov in pastirjev in, po uspešni pašni sezoni, dosegel, da se je 15. novembra 1874 združilo enajst poljubinskih kmetov in ustanovilo mlekarско zadrugo. Poljubinskemu zgledu so v sledečih desetletjih sledile še mlekarne v Ljubinju, Zatoľminu, Čadrgu, Ravnah, Idrskem, Prapetnem, Dolju, Volčah, Gabrjah, Krnu in Žabčah. Po uradni statistiki naj bi bilo na Tolminskem leta 1891 osemnajst mlekarških in planšarskih zadrug, ki so pozimi delovale v dolini, poleti pa v planini, v nekaterih krajih pa so imeli celo po dve zadrugi (Valenčič 1990; Krajnik 2006; Žagar 2018; Grego 2019).

Thomas Hitz je v sledečih letih ob podpori Goriške kmetijske družbe poučeval mlekarstvo tečajnike iz Posočja in Bohinja.¹⁰ Leta 1894 ga je kot potujoči učitelj sirarstva nasledil njegov učenec Josip Leban, ki je zatem obiskal planine in mlekarška društva ter opozarjal sirarje na pomanjkljivosti. Leta 1896 je mlekarne v Bovcu, Kobaridu, Idrskem, na Livku, v Volčah in pri Sveti Luciji (Mostu na Soči) obiskal mlekarški nadzornik pri kmetijskem ministrstvu Vincencij Charausek (Grego 2019: 40).

Po opustošenju v prvi svetovni vojni in priključitvi območja Italiji sta s sirarskim izobraževanjem nadaljevala potujoči učitelj mlekarstva Ciril Šavli ter vodja krajevne prefektore in kasneje župan Tolmina Matteo Marsano.¹¹ Prav po njuni zaslugi je bila leta

1933 v Tolminu ustanovljena mlekarna skupaj z mlekarško šolo, v kateri so se izobraževali sirarji, delujoči v vaških in planinskih sirarnah. Za vse sirarje je bil obvezen enomesečni tečaj (Fischione 1998: 25; Grego 2019: 48).

Po drugi svetovni vojni so se tako na območju cone A kot B Julijske krajine ustanovljale nabavne in kasneje živinorejske zadruge.¹² Po priključitvi območja k Jugoslaviji sta bili uvedeni agrarna reforma in obvezna oddaja mleka. Mleko se je zbiralo v državnem obratu Mlekopromet (kasneje Melkosir), urejenem v prostorih nekdanje mlekarške šole v Tolminu.¹³ Kmetje so se vključevanju v zadruge in obvezni oddaji mleka upirali ter so pogosto nadaljevali z lastno predelavo in prodajo mlečnih izdelkov.¹⁴

ново Goriške leta 1918 pripravil Henrik Tuma. Rokopis se nahaja na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici, v Arhivu dr. Henrika Tume, deloma pa je bil objavljen tudi v prispevku v *Jadranskem almanahu* (Tuma 1924).

¹² Poročilo upravnega odbora Okrajne zadrुžne zveze v Tolminu za poslovno leto 1954 na rednem zboru 3. 6. 1955 (PANG 282, t. e. 1) in zapisnik o ustanovni skupščini Živinorejske zadruge z omejenim jamstvom v Tolminu, 28. 4. 1946 (PANG 282, t. e. 7).

¹³ Zapisnik 3. izredne seje odbora živinorejske zadruge z 31. 1. 1947 (PANG 282, t. e. 7).

¹⁴ Zgovoren je primer zatoľminskih kmetov, ki so se marca 1949 uprli zahtevi, da bi dotedanja vaška mlekarna postala zadrुžna. Ker so mlekarno zapečatili, so mleko zlili v odtočni kanal. Uprava državne varnosti je zaprla štiri člane krajevnega odbora. Žene zaprtih in spreved Zatoľminec v zastavami in nekaterimi partizani na čelu, ki so se jim pridružili še delavci na lokalni infrastrukturi in matere vaških padlih borcev, so sledeči dan v povorki odkorakali pred toľminski zapor in dosegli, da so bili člani krajevnega odbora izpuščeni (Vidmar 2016: 320; Grego 2019: 54–55). Jeseni istega leta je podjetje Mlekosir Tolmin poslalo Poverjeništvu za državno nabavo Okrajnega ljudskega odbora Tolmin predlog za kaznovanje trinajstih kmetov iz Zatoľmina, ker niso zadostili predpisani obvezni oddaji niti do polovice. Gre za velike kmete z velikimi družinami, ki jim je bila predpisana oddaja tudi do 10.000 litrov mleka. Označeni so bili za nasprotnike socializma in črnborzijance: »Vsi zgoraj navedeni živinorejci so najbolj premožni kmetje, zavirači socializma, ki na vse ostale živinorejce v krajevnem ljudskem okraju Zatoľmin s svojim ravnanjem vplivajo, da tudi ostali ne oddajajo, kakor bi bilo potrebno. Razvidno je iz samega poročila oddaje, da ti živinorejci po juliju niso oddali

¹⁰ V času delovanja v Poljubinju in v planini Razor je izučil 12 sirarjev. Marko Grego (2019: 35, 39) ugotavlja, da je Thomas Hitz v Posočju deloval do leta 1880, verjetno pa še kasneje.

¹¹ Matteo Marsano je tudi avtor popisa posoških planin *I pascoli alpini dell'alto e medio Isonzo* (1932). Za preučevanje posoškega sirarstva je indikativen tudi popis planin, ki ga je v okviru Sveta za gospodarsko ob-

Sodobna proizvodnja sira v Mlekarni Planika (foto: Š. Ledinek Lozej, 2017).

Spremembe na področju kmetijstva (npr. ukinitve kmečkih delovnih zadrug oziroma njihova reorganizacija v kmetijske zadruge) v začetku leta 1951 so prinesle Ureditveni program mlekarstva za Tolminsko. Ta je predvidel graditev dveh novih mlekarsko-sirarskih obratov, in sicer sirarne v Kobaridu ter nove mlekarnice in tovarne mlečnega sladkorja v Tolminu, ter postopno dokončno opustitev vaških mlekarn, ki naj bi, kot piše v programu, »ne zadoščale več tehnološkim in sanitarnim

nobenih količin sira ali pa prav malo, čeprav so v teh mesecih tudi proizvajali od njihovih krav mleko. Prav tako nam je dobro znano, da živinorejci iz Zatoľmina so zamenjavali sir za vino in druge prehranske artikle, ter ga tudi prodajali po črni borzi po zelo pretiranih cenah. Obveznosti do države pa ne upoštevajo in se na vse načine izgovarjajo, da krave nimajo mleka, da so jalove [...]» (PANG 486, t. e. 1; nav. po. Vidmar 2016: 325).

zahtevam tržišča«. ¹⁵ Sledeče leto je bilo tako na zasedanju Zadrúžnega sveta v Tolminu ustanovljeno Splošno trgovsko podjetje Planika, ¹⁶ z gradnjo sirarne so v Kobaridu pričeli leto zatem. ¹⁷ Kljub načrtovanemu začetku proizvodnje konec leta 1956, ¹⁸ je kobariška

¹⁵ Predlog za ureditev sirarstva na Tolminskem v zvezi z gospodarsko problematiko sirarne v Kobaridu in mlekarnice v Tolminu, 15. 12. 1958 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

¹⁶ Na podlagi 23. člena Uredbe o ustanavljanju in delu trgovskih podjetij (Ur. l. FLRJ 6-49/52) je Okrajna zadrúžna zveza Tolmin izdala 21. 6. 1952 odločbo o ustanovitvi Zadrúžnega trgovskega podjetja Planika Tolmin (PANG 282, t. e. 7; PANG 974, t. e. 22).

¹⁷ V dopisu Okrajnega ljudskega odbora Tolmin Privrednemu savjetu Federativne narodne republike Jugoslavije, 14. 9. 1954 (PANG 282, t. e. 7), je kot začetek gradnje navedeno leto 1952, v Sklepu Okrajne zadrúžne zveze o ustanovitvi podjetja Zadrúžna sirarna Kobarid (26. 1. 1955) pa je naveden Sklep Zbora zadrúžnikov z dne 24. 4. 1953 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

¹⁸ Letno poročilo Sirarne Kobarid, 28. 2. 1958 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

mlekarna pričela obratovati šele v začetku leta 1957.¹⁹

Primerljivo kot povojna obvezna oddaja mleka tudi odkup mleka s strani tolminske in kobariške mlekarne ni potekal gladko.²⁰ Zaradi nizke odkupne cene so kmetje nadaljevali z utečeno in bolj dobičkonosno skupno predelavo v »divjih mlekarnah«, kot so tovrstne samoorganizirane oblike sirarstva imenovali v dokumentih Območne združne zveze (OZZ).²¹ Leta 1954 je bilo tako na območju tolminske okrajne združne zveze še 71 vaških mlekarn;²² medtem ko je bilo delovanje tistih v delokrogu tolminske Planike ovirano,²³ so kobariške do odprtja sirarne v Kobaridu dopuščali. Po odprtju kobariške sirarne spomladi 1957 pa so se tudi slednje prelevile v vaške zbiralnice mleka, saj Okrajni ljudski odbor ni ugodil prošnjam okoliških kmetijskih združenj za podaljšanje obratovanja mlekarn.²⁴ Da so se kmetje upirali obvezni oddaji,

je razvidno iz Predloga za ureditev sirarstva na Tolminskem, ki je bil pripravljen prav zaradi slabega poslovanja kobariške mlekarne v prvih dveh letih obratovanja. Proizvajalci naj bi »nudili močan odpor proti oddaji mleka v sirarno in iskali razne načine in oblike, kako bi obdržali v rokah vaško predelavo mleka v mlečne izdelke, računajoč na ugodne konjunkturne momente, kateri so periodično vladali v prvih povojnih letih za mlečne izdelke. V zvezi s tako vaško miselnostjo ter ugodnimi pogoji unovčevanja mlečnih izdelkov so pričeli večji kmetovalci sami predelovati mleko v sir in maslo, manjši in tudi večji pa so organizirali predelavo z združenimi močmi« in mlečne proizvode spričo maloobmejnega prometa prodajali v Čedadu in Gorici.²⁵ Kot rešitev je bilo predlagano, da bi Planika v vaških mlekarnah zaposlila mlekarje, ki bi zbirali oziroma predelovali mleko, ter si tako zagotovili odkup oziroma nadzor nad predelavo.²⁶ Tako so bili do sredine 70. let v vaških in poleti tudi v tistih planinskih sirarnah, iz katerih niso uspeli zagotoviti odvoza mleka s cisternami ali preko mlekovodov, zaposleni Planikini sirarji. Omenjena rešitev je

¹⁹ Dovoljenje za konstituiranje komunalnega podjetja Zadrúna sirarna v Kobaridu, 19. 2. 1957 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2); Letno poročilo Sirarne Kobarid, 28. 2. 1958 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2). Še istega leta je bila ustanovljena Gospodarska poslovna zveza Tolmin, katere del je postal obrat kobariške sirarne; prim. Sklep okrožnega gospodarskega sodišča v Kopru za vpis v register gospodarskih organizacij, 26. 8. 1957 (PANG 974, t. e. 22).

²⁰ Prim. npr. Zapisnik posvetovalne medzadrúne seje kmetijskih združenj in Zadrúnega trgovskega podjetja Planika Tolmin ter Zadrúne klavnice Tolmin, 17. 1. 1954 (PANG 282, t. e. 7), pa tudi zapisnike živinorejskih odsekov vaških združenj, kjer se je dosledno opozarjalo na obvezno oddajo mleka združenjam, npr. Zapisnik izredne seje kmetijske združenja Zato Tolmin z dne 7. 12. 1955 (PANG 501, t. e. 1, a. e. 6).

²¹ Ugotovitve uprave OZZ Tolmin o nepravilnih odnosih odgovornih oseb uprave trgovskega podjetja Planika Tolmin v zvezi z nalogami podjetja v odnosih do združenj v času drugega polletja 1952, 19. 1. 1953 (PANG 282, t. e. 7).

²² Poročilo upravnega odbora Okrajne združne zveze v Tolminu za poslovno leto 1954 na rednem zboru OZZ 3. 6. 1955 (PANG 282, t. e. 1).

²³ Sklepi sprejeti na seji Gospodarskega sveta OLO Tolmin dne 3. 11. 1954 za delo v živinorejski službi (PANG 282, t. e. 2).

²⁴ In sicer livške zadrúge za sirarne na Jevščku, Livških Ravnah in v Plohih, drežniške za mlekarne v Drežnici, Drežniških Ravnah, na Koseču in v Magozdu, borjan-

ske za obrata v Potokih in Stanoviščah, breginjske za mlekarne v Breginju, Podbeli in Sedlu, starijske za mlekarne na Svinu in v Starem selu, sužijske za tamkajšnji obrat ter trnovske za mlekarne na Idrskem in v Trnovem. Presenetljivo pa je dobila obratovalno dovoljenje livška mlekarne, prim. Predlog za ureditev sirarstva na Tolminskem v zvezi z gospodarsko problematiko sirarne v Kobaridu in mlekarne v Tolminu, 15. 12. 1958 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

²⁵ Predlog za ureditev sirarstva na Tolminskem v zvezi z gospodarsko problematiko sirarne v Kobaridu in mlekarne v Tolminu, 15. 12. 1958 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2). O problematiki prim. tudi Poročilo Okrajnega ljudskega odbora Tolmin s posveta o odkupu pitane goveje živine in mleka, 1. 2. 1963 (PANG 735, t. e. 3, a. e. 2).

²⁶ Poleg tega je bila v ureditvenem načrtu predlagana še ureditev čezmejne trgovine z mlečnimi izdelki. Prek meje naj bi bilo dovoljeno prenašati le mlečne izdelke, »ki imajo registracijo in so dovoljeni pri nas v tržnem prometu, tj. mlečne izdelke z etiketo odnosno žigom«; gl. Predlog za ureditev sirarstva na Tolminskem v zvezi z gospodarsko problematiko sirarne v Kobaridu in mlekarne v Tolminu, 15. 12. 1958 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

bila kompromis med centralizirajočimi težnjami države ter avtonomnostnimi stremljenji kmetov.

V že omenjenem predlogu ureditve mlekarstva je bila navedena tudi združitev kobariške sirarne in tolminske Planike, do katere je prišlo leta 1959.²⁷ Z ukinitvijo gospodarskih poslovnih zvez se je leta 1961 Planika osamosvojila,²⁸ sledeče leto pa prenesla poslovni sedež iz Tolmina v Kobarid.²⁹ Leta 1963 je tolminski obrat prenehal delovati, prav tako je bila dokončno opuščena misel na izgradnjo tovarne mlečnega sladkorja,³⁰ zato pa se je okrepilo poslovno sodelovanje Planike z velikim jugoslovanskim agroživilskim podjetjem Josip Kraš iz Zagreba. Od leta 1967 je Mlekarska industrija Planika Kobarid³¹ delo-

vala kot neodvisen obrat in od leta 1973 kot Temeljna organizacija združenega dela (TOZD) zagrebškega podjetja.³² Leta 1989 se je v okviru reform gospodarskega sistema in preoblikovanja podjetij združila v enotno podjetje Josip Kraš (Spletni vir 2). V času sodelovanja se je tako glavina mleka, tudi tistega iz visokogorskih planinskih pašnikov, ki je preko mlekovodov in cistern prispelo v Kobarid, predelala v mleko v prahu – za prehrano dojenčkov ter za izdelavo okusnih in vsem poznanih bajader, ledenih kock in griot.

Po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške leta 1991 je bila kobariška enota Kraša preoblikovana v Kraš Planika d.o.o.³³ Vzporedno s preoblikovanjem zagrebškega Kraša v delniško družbo leta 1992 (Spletni vir 3) sta se v Zgornjem Posočju oblikovali dve zadrugi, in sicer Kmetijsko gozdarska zadruga Tolmin kot naslednica Temeljne organizacije kooperantov Tolmin (TOK)³⁴ in Tolminska kmečka zadruga.³⁵ Sledeče leto so se kooperanti obeh zadrug združili v enotno Kmetijsko zadrugo Tolmin (KZ Tolmin), ki je dobila po stečaju TOK leta 1994 v začasno upravljanje nje-

²⁷ Zapisnik Delavskega sveta Mlekarnice Kobarid, 13. 4. 1959; Zapisnik desetega zasedanja Delavskega sveta obrata Planika Tolmin, 27. 5. 1959; Odločba občinskega ljudskega odbora Tolmin o pritrditvi k pripojitvi, 28. 7. 1959 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

²⁸ Izvleček iz zapisnika delavskega sveta obrata Planika Tolmin, 12. 8. 1960; izvleček iz zapisnika izrednega občnega zbora Gospodarske poslovne zveze Gorica – Šempeter pri Novi Gorici, 23. 12. 1960; Odločba Občinskega ljudskega odbora Tolmin, 28. 12. 1960; Akt Gospodarske poslovne zveze Gorica o ustanovitvi podjetja za nakup in predelavo mleka Planika Tolmin, 30. 12. 1960; Dovoljenje Občinskega ljudskega odbora Tolmin za konstituiranje Podjetja za nakup in predelavo mleka Planika v Tolminu; 6. 2. 1961; Sklep Okrožnega gospodarskega sodišča v Kopru o vpisu v register gospodarskih organizacij, 18. 3. 1961 (PANG 974, t. e. 32).

²⁹ Odločba Okrožnega gospodarskega sodišča Koper o vpisu predloga Podjetja za nakup in predelavo mleka Planika Tolmin za spremembo sedeža v sodni register, 31. 10. 1962; Odločba Občinskega ljudskega odbora Tolmin Podjetju za nakup in predelavo mleka Planika Tolmin; 17. 12. 1962 (PANG 974, t. e. 32); Sklep Okrožnega gospodarskega sodišča v Kopru o vpisu spremembe sedeža, 24. 12. 1962 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

³⁰ Prim. Izjava Sekretariata izvršnega sveta za kmetijstvo in gozdarstvo Ljudske republike Slovenije o ukinitvi obrata Tovarne mlečnega sladkorja v Tolminu, 30. 10. 1963; Izvleček iz zapisnika seje Delavskega sveta podjetja Planika Kobarid o ukinitvi proizvodnje v Podjetju za izdelavo mlečnega prahu v Tolminu, 28. 12. 1963 (PANG 735, t. e. 3, a. e. 2).

³¹ Podjetje za nakup in predelavo mleka Planika Tolmin se je s sklepom delavskega sveta s 23. 12. 1965 preimenovalo v Mlekarsko industrijo Planika Kobarid. Prim. Izvleček iz zapisnika šeste redne seje delavskega sveta podjetja Planika, 29. 12. 1965 (PANG 735, t. e.

2, a. e. 2); Sklep Okrožnega gospodarskega sodišča v Kopru, 1. 3. 1966 (PANG 974, t. e. 32).

³² Razpis referenduma o potrditvi sklepa delavskega sveta o integraciji Mlekarske industrije Planika Kobarid s Tvorničico čokolade, bombona i keksa Josip Kraš Zagreb, 28. 11. 1966 (PANG 735, t. e. 3, a. e. 2); Oglas o pripojitvi podjetja; Sklep Okrožnega gospodarskega sodišča v Ljubljani, 10. 7. 1973 (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2); Prijava Mlekarske industrije Planika Kobarid za izbris podjetja zaradi pripojitve, 7. 2. 1967; Sklep Okrožnega gospodarskega sodišča v Kopru o izbrisu mlekarske industrije Planika iz registra gospodarskih organizacij, 7. 3. 1967 (PANG 974, t. e. 32).

³³ Odločba Poduzeća Josip Kraš o ustanovitvi družbe z omejeno odgovornostjo, 24. 10. 1991 (PANG 735, t. e. 3, a. e. 2).

³⁴ Temeljna organizacija kooperantov Tolmin se je leta 1979 izločila iz TOZD Planika in se organizirala v okviru delovne organizacije Josip Kraš, prim. prijavo na okrožno sodišče v Zagrebu (PANG 735, t. e. 2, a. e. 2).

³⁵ Prva je imela, kot izpričuje Sklep o organiziranju Kmetijsko gozdarske zadruge Tolmin z. o. o. z dne 26. 6. 1992, 148 podpisnikov (PANG 501, t. e. 2, a. e. 14), Tolminska kmečka zadruga pa 38 ustanovnih članov (intervju, 5. 5. 2020).

no premoženje.³⁶ Ker je bila zadruga ustanovljena z namenom odkupa kmetijskih pridelkov, predvsem mleka članov, ki so do tedaj poslovali s Kraš Planiko, so konec leta 1994 pri Kmetijsko gozdarski zadrugi Idrija najeli manjšo mlekarino v Cerknem ter ustanovili hčerinsko Mlekarino Planika d.o.o. Po stečaju Kraša Planike leta 1995 je novoustanovljena Mlekarina Planika odkupila opremo kobariške mlekarne in sprva zasedla ter zatem najela obrat. Obrat, ki je bil do privatizacije Kraša v lasti zadruge, je dobila šele z odločbo Upravnega sodišča leta 2010.³⁷

Od leta 1995 pa do danes sta postali Mlekarina Planika in KZ Tolmin³⁸ najpomembnejša kmetijsko-živilska akterja v Zgornjem Posočju ter primera uspešnih agroživilskih podjetij na državni ravni. Kobariška Planika je četrta največja mlekarina v Sloveniji s 5 do 7 % deležem na državnem tržišču in 65 zaposlenimi. Odkupi okoli devet milijonov litrov mleka letno po višji ceni kot druge mlekarne od 100 kmetov v Zgornjem Posočju, Cerknem in na Banjšicah. Kot pravijo, »si prizadevajo za kakovost izdelkov«, ki jih proizvajajo iz nehomogeniziranega mleka, s krajevno pridelanimi dodatki (med, konoplino olje, brin, ti-

mijan, soška postrv) in ki temeljijo na preteklem sirarskem znanju (npr. albuminska oziroma sirarska skuta).³⁹ V nekdanjih proizvodnih prostorih so ob strokovni pomoči Tolminskega muzeja uredili tudi razstavo *Od planine do Planike* (Grego in Mlinar 2019), ki je ob svoji desetletnici delovanja zabeležila več kot deset tisoč obiskovalcev (Blazetič 2020). Planikini ekonomski in multiplikatorni učinki kmetijsko-živilskih oskrbovalnih verig so bili pozitivno ocenjeni tudi v literaturi s področja kmetijske ekonomije (Schemmer idr. 2010; Borec in Prišenk 2015; Prišenk idr. 2016).

Mlekarina Planika in njeni predhodnici, Kraš Planika ter Sirarna Kobarid, so bile – kljub dokumentiranim nasprotovanjem obvezni oddaji mleka in samoniklim oblikam organizacije predelave v vaških sirarnah – pomembne pri ohranjanju lokalnega kmetijstva, mlekarstva in sirarstva. Omogočile so, da se je tudi v času najbolj intenzivne industrializacije v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja ohranilo kmetijstvo in sirarstvo, s tem da so zagotavljale odkup mleka oziroma celo sirarje za predelavo v vaških in planinskih sirarnah. Prav iz žilavega in odpornega kmetstva so v novih družbenogospodarskih okoliščinah konec 90. let prejšnjega stoletja, poleg Mlekarne Planike, vzbrstele tudi avtonomne sirarske pobude – bodisi v okviru Sirarskega društva Tolminc, Društva rejcev drobne Bovške, zasebnih sirarjev ali revitalizirane predelave mleka v okviru agrarnih in pašnih skupnosti v vaških in planinskih sirarnah.⁴⁰ Prav ti v siceršnjo monolitno sirarsko prakso in ponudbo Posočja vnašajo pestrost – od diletantstva do mojstrstva, od ohranjanja tradicionaln(ej)ših oblik predelave do

³⁶ Lastniško nasledstvo nad osnovnimi sredstvi, ki so bila v letih med 1976 in 1980 prenesena iz zadruge na kobariško Planiko in zatem na Kraš, je že leta 1992 skušala izkazovati Kmetijsko gozdarska zadruga Tolmin (prim. osnutek dopisa kmetijsko gozdarske zadruge Tolmin podjetju Josip Kraš glede vračila zadružnega premoženja, PANG 501, t. e. 2, a. e. 14).

³⁷ Povzeto iz podatkov na spletni strani Mlekarne Planika (Spletni vir 2), Upravnega sodišča RS (Spletni vir 4) in intervjujev (7. 7. 2017; 8. 5. 2018; 5. 5. 2020).

³⁸ Kmetijsko gozdarska zadruga Tolmin, ki je sprva le odkupovala mleko, je svojo dejavnost razširila na kmetijske trgovine za potrebe oskrbe svojih članov, ki so jim sledile še trgovine z mešanim blagom in klavnica. V letu 2019 je tako štela 201 člana iz občin Tolmin, Kobarid, Bovec in Kanal ob Soči ter imela v lasti sedem živilskih trgovin, šest mesnic, kmetijsko trgovino, klavnico, bife, gradbeno trgovino, servis drobne kmetijske mehanizacije in hidravlike, trgovino s tekstilom in obutvijo, trgovino z gospodinjstvi pripomočki in darili, proizvodnjo mesnih izdelkov Salamerija Alpja ter družbo Mlekarina Planika Kobarid (Spletni vir 5).

³⁹ Povzeto iz podatkov na spletni strani Mlekarina Planika (Spletni vir 2), terenske dokumentacije in intervjujev (7. 7. 2017; 8. 5. 2018).

⁴⁰ V letu 2019 se je tako – sledeč terenskim podatkom avtorice – sirilo v 18 planinskih sirarnah. Za devetdeseta leta gl. Koren 2006.

odprtosti za inovacije. Vzdržujejo in razvijajo avtonomne kmetijske in sirarske prakse, ki so ena izmed ključnih identifikacijskih in reprezentacijskih prvin Zgornjega Posočja.

Še več, pogosto so prav podobe tovrstnega neindustrijskega (tradicionalnega in planinskega) sirarstva tiste, ki jih Mlekarna Planika rabi pri predstavljanju in promociji lastne (industrijske) dejavnosti v različnih medijih: od že omenjene razstave, podob in gesel (npr. geslo »s planin na tradicionalen način«) na spletišču (Spletni vir 2), »domačega« kotička v prodajalni, do – zgolj simbolnega in ne formalnopravnega – sklicevanja na kontinuiteto z Zadružno sirarno Kobarid (Spletni vir 6). Medtem ko je današnje gmočno obvladovanje posoškega sirarstva Mlekarnarstva Planika neizpodbitno, pa je simbolno privzemanje »tisočletne kulture«⁴¹ in s tem vizije razvoja sirarstva (lahko) sporno. Odmevalo je na primer v sporih glede znamčenja tolminskega sira (gl. Ledinek Lozej 2020). Želeli bi si, da v času strukturne nostalgije in rastoče turistične industrije marketinška integracija dediščinstva ne vodi zgolj v uprizorjanje avtentičnosti, marveč, kot so kmetje v upiranju vsiljenim zunanjim pobudam v preteklosti že večkrat dokazali, v grajenju na lastnih virih in avtonomnih vizijah temelječe prihodnosti. In to ne le sirarstva.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri in dokumentacija:

Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG):

PANG 282 Okrajna zadružna zveza Tolmin

PANG 501 Kmetijska zadruga Tolmin

PANG 735 Planika Kobarid

PANG 974 Okrožno sodišče Nova Gorica

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU):

Inštitut za slovensko narodopisje, Dijaški arhiv Janeza Dolenc (1957–1988).

Inštitut za slovensko narodopisje, Terenska dokumentacija (intervjuji, terenski zapiski) avtorice. Raziskovalna postaja Nova Gorica, Arhiv dr. Henrika Tume

Časopisni viri:

Blazetič, N. 2020: Za zaprtimi vrati nadaljujejo z delom. *Primorske novice*. 8. 4. 2020, 9.

B. n. a. 1868: Razpis daril za pospeh mlekarstva. *Novice* 28/23, 183–184.

B. n. a. 1874: Kmetijske in trgovske vesti. *Soča* 7/47, 19. 11. 1874, 4.

Povše, F. 1870: O mlekarstvu in sirarstvu s posebnim ozirom na razne razmere. *Novice* 28/1: 2; 28/2: 7; 28/3: 17–18; 28/4: 26; 28/5: 36–37.

Literatura:

Borec, A. in J. Prišenk 2015: From Niche to Volume with Integrity and Trust: Full Case-study Report: Planika – Slovenia. V: *Healthy Growth*. <https://orgprints.org/29240/13/29240.pdf> (dostop: 29. 10. 2020).

Carrer, F. idr. 2016: Chemical Analysis of Pottery Demonstrates Prehistoric Origin for High-Altitude Alpine Dairying. V: *PLoS ONE* 11/4. April 21. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151442> (dostop: 29. 10. 2020)

Cevc, T. (ur.) 2006: *Človek v Alpah; Desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC.

Fischione, A. 1998: *Sirarstvo na Tolminskem, Kobarishkem in Bovškem*. Ljubljana: Kmečki glas.

Grego, M. 2019: Etnološki pregled pašništva v Posočju. V: Grego, M. in M. Mlinar 2019: *Od planine do Planike: Vodnik po razstavi v Mlekarni Planika*. Tolmin: Tolminski muzej, 22–61.

Grego, M. in M. Mlinar (ur.) 2019: *Od planine do Planike: Vodnik po razstavi v Mlekarni Planika*. Tolmin: Tolminski muzej.

Ivančič Kutin, B. 2016: Bivališča »krivopet«: Lokacije in mikrotoponimi. *Studia Mythologica Slavica* 19, 169–185.

Kos, M. 1948: *Srednjeveški urbarji za Slovenijo: Urbarji Slovenskega Primorja* 2. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti.

Koren, D. 2006: *Mlečne planine v Zgornjem Posočju: O življenju in gospodarjenju na planinah* s

⁴¹ S »tisočletno kulturo« sirarstva namigujemo na naslov knjige *Tolminsko sirarstvo: Tisočletna kultura* (Žagar 2018).

predelavo mleka. Bled: Javni zavod Triglavski narodni park.

Krajnik, I. 2006: *Mlekarsko združništvo na Tolminskem: Razvoj v obdobju od druge polovice 19. stoletja do druge svetovne vojne in fenomen dvojnih mlekarskih zadrug na Tolminskem*. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani.

Ledinek Lozej, Š. 2012: Dairying in the Alpine Pastures in Slovenia. V: Z. Uherek in J. Otčenášek (ur.), *Traditional food in the Central Europe: History and changes*. Prague: Institute of Ethnology of the Academy of Sciences of the Czech Republic, 65–80.

Ledinek Lozej, Š. 2017: »Od Slemenca do Krna je več planin, katere razne imena imajo, in v katerih se dober sir in skuta, po raznosti bolj ali manj tolste paše, in obilnosti kozjega in ovčjega mleka narejata«: Tolminske planine sredi 19. stoletja v zapisu Tomaža Rutarja. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 14: 28–32.

Ledinek Lozej, Š. 2020: Znamčenje tolminskega sira. V: *Traditiones* 49/3: (v tisku).

Marsano, M. 1932: *I pascoli alpini dell'alto e Medio Isonzo*. Gorizia: Cattedra Ambulante d'Agricoltura per la Provincia di Gorizia.

McClure, S. B. 2018: Fatty Acid Specific $\delta^{13}C$ Values Reveal Earliest Mediterranean Cheese Production 7.200 Years Ago. *PLoS ONE* 13/9: 5. september. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0202807> (dostop: 30. 10. 2020).

Mlinar, M. 2019: Arheološki pregled pašništva v Posočju. V: Grego, M. in M. Mlinar 2019: *Od planine do Planike: Vodnik po razstavi v Mlekarni Planika*. Tolmin: Tolminski muzej, 12–21.

Novak, V. 1961: Die Stellung des Alpwesens in Slowenien zwischen dem germanischen und romanischen Raume. V: *Volkskunde im Ostalpen-raum*. Graz, 123–134.

Prišenk, J. idr. 2016. The Economic Viability of Value-based Food Chain for Dairy Farms in Mountain Regions: An Econometric Analysis Approach. *Mljekarstvo* 66/3: 231–38. DOI: <https://doi.org/10.15567/mljekarstvo.2016.0308>

Rutar, T. 1854: Razor. V: Kukuljevič Sakcinski I. (ur.), *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, 223–226.

Rutar, S. 1882: *Zgodovina Tolminskega, to je: Zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerčno ž njih prirodznanskim in statističnim opisom*. Gorica: Hilarijanska tiskarna.

Schemmer, M., A. Matscher in A. Borec 2010: The Perception of Quality Aspects for Mountain Products in Long Supply Chains – Cases from Slovenia and Austria. V: Darnhofer, I. (ur.), *Building Sustainable Rural Futures: The Added Value of Systems Approaches in Times of Change and Uncertainty*. Vienna: BOKU, 1588–1598. http://ifs.a.boku.ac.at/cms/fileadmin/Proceeding2010/2010_WS4.1_Schermer.pdf. (dostop: 30. 10. 2020).

Tuma, H. 1924: Naše planine. V: *Jadranski almanah 1924*, 76–94.

Valenčič, V. 1990: Začetki organizacije našega mlekarstva. V: *Kronika* 38/1-2, 30–43.

Vidmar, J. 2016: Nadzor in represija v prvem desetletju jugoslovanske oblasti na severnem Primorskem (1945–1955): Primer okrajev Gorica in Tolmin. Doktorska disertacija. Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije.

Wilhelm, G. 1873: *Planšarstvo*. Gorica: C. kr. kmetijska družba Goriška.

Žagar, V. 2018: *Tolminsko sirarstvo: Tisočletna kultura*. Tolmin: Samozaložba.

Spletni viri:

Spletni vir 1: Mlekarna Planika. Sirarski muzej Kobarid. <https://www.mlekarna-planika.si/muzej-sirarstva-kobarid/> (dostop: 5. 5. 2020).

Spletni vir 2: Mlekarna Planika. Naša zgodba. <https://www.mlekarna-planika.si/nasa-zgodba/> (dostop: 29. 10. 2020).

Spletni vir 3: Kraš. <https://www.kras.hr/si/onas/o-nas/zgodovina-krasa/1990> (dostop: 29. 10. 2020).

Spletni vir 4: Upravno sodišče Republike Slovenije. <http://sodisce.si/ursr/odlocitve/2010040815247929/> (dostop: 5. 5. 2020).

Spletni vir 5: Kmetijska zadruga Tolmin. <http://www.kz-tolmin.si/predstavitev/> (dostop: 19. 3. 2020).

Spletni vir 6: Mlekarna Planika. Novice. <https://www.mlekarna-planika.si/uncategorized-sl/testna-novica-1/> (dostop: 29. 10. 2020).